

УДК 37.014.25:94

СУТНІСТЬ ТА ВІДМІННІ ОЗНАКИ РЕФОРМ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Пасько Н. А.

У статті розглянуто сутність поняття “реформа”, взаємозв’язок реформи, освітньої реформи та реформи вищої освіти. Визначено конструктивні елементи значення терміна “реформа” у його взаємозв’язку із поняттями “зміна”, “модернізація”, “трансформація”, “конвергенція” та ін. Уточнено обсяг поняття “реформа вищої освіти”, а також запропоновано використовувати поняття “обсяг реформи” та “темп реформи”.

Ключові слова: реформа, вища освіта, обсяг реформи, темп реформи.

В статье рассмотрено сущность понятия “реформа”, взаимосвязь реформы, образовательной реформы и реформы высшего образования. Определены конструктивные элементы значения термина “реформа” в его взаимосвязи с понятиями “изменение”, “модернизация”, “трансформация”, “конвергенция” и др. Уточнено объем понятия “реформа высшего образования”, а также предложено использовать понятия “объем реформы” и “темп реформы”.

Ключевые слова: реформа, высшее образование, объем реформы, темп реформы.

The author considers the essence of the notion “reform”, the interconnection of reform, educational reform and higher education reform. Constructive elements of the term “reform” are determined in interconnection with such notions as “change”, “modernization”, “transformation”, “convergence”, etc. The purview of the notion “higher education reform” has been specified; the notions “extent of reform” and “reform tempo” have been introduced.

Key words: reform, higher education, extent of reform, reform tempo.

Постановка проблеми. Система вищої освіти на сьогодні вважається одним із головних чинників економічного зростання. Вища освіта формує людський капітал та продукує знання, що є неодмінною ознакою економічного процвітання. Однак вища освіта повинна не відставати від розвитку суспільства, бути постійно на рівні часів, тому освіта є сферою суспільного життя, яка приречена на перманентне реформування. Засобом подолання виниклих суперечностей між наявною системою освіти і необхідною (бажаною) став процес реформування та удосконалення освітніх систем в усіх країнах світу. Як правило, через кожні 20–25 років навіть в умовах стабільного стану, без трансформаційних криз, система освіти має оновлюватися [8, с. 86]. У сфері освітніх змін застосовують, часто в одному розумінні, різноманітні поняття, такі як “реформа”, “зміна”, “модернізація”, “трансформація”, “конвергенція”. До того ж ще чітко не окреслено поняття “реформа вищої освіти”.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як вказують В. Зуєв та В. Зуєва, “поки в цій системі не буде запроваджений режим постійних змін, вона втрачатиме свою освітню сутність, а її криза й надалі загострюватиметься” [4, с. 8]. У всьому світі ми спостерігаємо реформування як постійний, закономірний процес. Як зауважує В. Ло, в останні кілька десятиріч можна спостерігати три найважливіші міжнародні тренди: збільшення кількості демократичних країн, економічна глобалізація та освітні зміни в світлі викликів нового тисячоліття [20, с. 497]. Так, для прикладу, підраховано, що в Іспанії за останню чверть XX ст. було прийнято вісім основних законів з освіти [10, с. 3]. Як вказує О. А. Автенюк, “процес реформування має не лише практичну складову, оскільки їй, на наше переконання, має належати першість, адже запорукою успішності будь-яких державно-правових реформ в освітній сфері є саме їх науково-теоретична обґрунтованість” [1, с. 54–55].

Літературні джерела містять довгий перелік праць, що так чи інакше мають стосунок до визначення освітніх змін, реформ, модернізації, трансформації і т. д. [1–

11; 14–17; 19–21]. Однак питання щодо злагодженості вживання цих термінів іще залишається дискусійним.

Формулювання цілей статті. В цій статті нашою метою є розглянути сутність поняття “реформа”, взаємозв’язок реформи, освітньої реформи та реформи вищої освіти, визначити конструктивні елементи значення терміна “реформа” у його взаємозв’язку із поняттями “зміна”, “модернізація”, “трансформація”, “конвергенція” та ін. Уточнити обсяг поняття “реформа вищої освіти”, а також поняття “обсяг реформи” та “темп реформи”.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найперше, слід визначитися з поняттями “реформа” і “реформа вищої освіти” зокрема, адже в науці істина існує в системі термінів і фактів, поза системою термінів немає істини. Слово “реформа” походить від лат. *reformare* “перетворювати”, яке в свою чергу утворюється із *re-* “знову; проти” та *formare* “формувати, утворювати”. Зрештою, дієслово *formare* походить від іменника *forma* “форма, вид, образ”. Тому, як зазначає А. А. Сбруєва, реформа – це “нова форма (ре-форма)” [11, с. 8].

А. А. Сбруєва зазначає, що приблизно до кінця XVIII сторіччя реформування означало “повернення до початкового, оригінального тлумачення явища” [11, с. 8]. З кінця XVIII століття воно “стало означати надання явищу нової форми, що відкриває двері у майбутнє, замість повернення до минулого” [11, с. 8] (рис. 1).

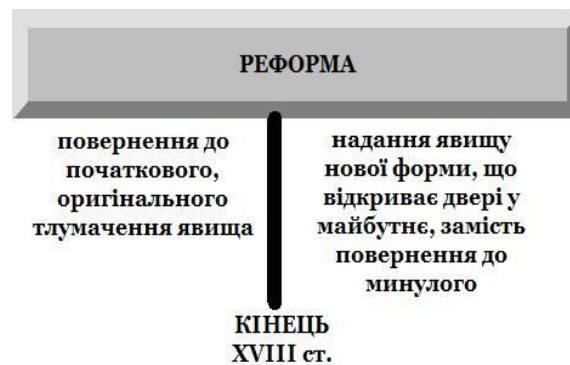

Рис. 1. Еволюція розуміння поняття “реформа” [11, с. 8]

У сучасних словниках іншомовних слів слово “реформа” інтерпретується як “перетворення, зміна, перебудова чого-небудь, що проводиться переважно законодавчим шляхом” [12, с. 347; 13, с. 272].

Терміни ж “освітня реформа” і тим паче “реформа вищої освіти”, незважаючи на свою вживаність, не пояснені достеменно і досі. Як зазначає А. Василюк, “цей термін функціонує здебільшого на ужитковому рівні й часто замінюється близькими за значеннями поняттями, зокрема, такими як “зміна”, “розвиток”, “удосконалення”, “оновлення”, “модернізація”, “трансформація” тощо” [2, с. 76]. Нами з метою виявлення сутності термінів та їх вживання зібрані визначення понять “реформа”, “освітня реформа”, “реформа вищої освіти” як вітчизняних, так і закордонних вчених.

Нами вивчено, що під реформою розуміють і “напрямок діяльності” [6, с. 66], і “політичний процес” [5, с. 72], і “план або рух, який намагається домогтися систематичних змін в освітній теорії” [17] і “різні освітні інновації” [2, с. 77]. Однак найчастіше під реформою розуміють зміну: істотну зміну, метою якої є “поліпшення” [7, с. 69], зміну в системі освіти, яка відображає “окреслену освітню політику” [2, с. 77], “будь-яку суттєву, умисну зміну в системі вищої освіти, що бере початок від певного уряду” [19, с. 16], “будь-які зміни в освітній сфері” [11, с. 8], “будь-які зміни в освітній сфері, які ... здійснюються переважно законодавчим шляхом” [15, с. 27].

Як справедливо зазначає К. Шихненко, реформа та синонімічні до неї терміни, хоча і мають “змістову специфіку”, однак “усі названі терміни без винятку в усіх своїх проявах визначаються через концепт “зміна” – основну категорію аналізу всіх процесів [15, с. 28]. Тобто зміна є родовим поняттям до реформи. З цим погоджуються більшість авторів: “в усіх своїх проявах реформа визначається через поняття “зміна” [2, с. 6], “у всіх своїх проявах освітня реформа визначається через поняття “зміна” [11, с. 11].

Нами проаналізовано частоту вживання поняття “реформа” та синонімічних до нього понять. Інформація, зібрана нами засвідчує, що досить широко вживаються кілька термінів, такі як “реформа” (в усіх поняттях – освітня і реформа вищої освіти), “зміна”, “модернізація”, “трансформація”, “конвергенція”, “інновація”.

Терміни “овітні зміни” та “реформи” більшістю авторів використовуються як синонімічні. Здебільшого ці терміни згадуються почергово через абзац, а іноді і в одному абзаці. При цьому можна помітити одну особливість: коли йдеться про вищу освіту, то здебільшого вживають термін “реформа”, а коли про середню – то освітні зміни і реформи як синоніми. Втім більшість джерел все-таки використовують поняття “реформа”. Хочемо зауважити, що це не означає, що вони заперечують використання поняття “зміни”. Як нам видається, більшість із тих, що віддають перевагу терміну “реформа”, хочуть підкреслити політичний характер змін, нормативну основу реформ.

Поняття “трансформація” вживається дуже рідко, переважно у разі необхідності підкреслити, що зміни зачіпають не тільки освітню систему, але і політичну та економічну [21]. “Конвергенція” – це термін, що використовується для позначення руху в країнах-учасниках, що має результатом зближення їх систем освіти” [19, с. 174]. Конвергенція є результатом узгодженого підходу між країнами-учасниками. Конвергенція є результатом наднаціонального впливу на освітню систему країни. Конвергенція освітньої політики в цьому разі є побічним продуктом економічної та соціальної політики. Як приклад, Європейський Союз, де конвергенція освітніх систем була наслідком гармонізації політичного та економічного життя. Однак, як нам видається, конвергенція є не стільки синонімом реформи, хоча часто і використовується в цьому взаємозв’язку. Конвергенція виступає більше причиною реформування. Здійснюються реформи з метою конвергенції національних систем освіти. При цьому такий термін вживається здебільшого щодо країн Європейського Союзу.

Загальне гасло “біпонятійних” та “мультипонятійних” авторів висловила А. Василюк: “Всі освітні зміни – поверхові чи більш радикальні, перехідні чи більш тривалі – заслуговують називатися реформою” [3, с. 7].

Як уже зазначалося, всі ці синонімічні поняття, що в широкому розумінні означають зміни, мають певну змістову специфіку. Нашим завданням є виявлення окремих смислових одиниць слів, що пов’язані зі змінами. Таким конструктивним елементом значення мовного знаку є сема. На нашу думку, поняття “реформа” має такі семи: 1) суттєва зміна – несуттєву зміну ми не можемо назвати реформою; 2) умисна, цілеспрямована зміна – на відміну від просто освітніх змін, які можуть бути природними, реформа обов’язково має суб’єкта; 3) метою “реформи” як зміни є “поліпшення” – реформа передбачає заплановану результативність; 4) реформа бере початок від легітимного, як правило, пов’язаного з державою органу, зазвичай органу найвищої виконавської гілки влади. Таким чином, реформа – це політичний процес; 5) комплексність. Реформа, як правило, охоплює всю систему вищої освіти, але може мати і локальний характер, наприклад, реформування фінансування вищої освіти; 6) макрорівень. Реформа, як правило, здійснюється або принаймні бере початок на макрорівні.

Розглянемо конструктивні елементи значень слів, що вживаються в галузі освітніх змін (табл. 1).

Таким чином, як уже зазначалося, реформа передбачає суттєву зміну. З усіх наведених термінів саме поняття “реформа” семантично містить найбільший рівень суттєвості. Конотативне значення поняття “зміна” не містить в собі “суттєвості”. “Модернізація” як термін передбачає “удосконалення окремих елементів системи” [15, с. 27]. В понятті “трансформація” суттєвість виражена більш яскраво, оскільки вона “розглядається як багатоплощинний і довготривалий процес пристосування, змін і водночас упровадження інновацій” [2, с. 77].

Л. М. Ляшенко пише, що ми можемо вживати термін “реформа” поряд зі зміною й трансформацією [7]. Ми погоджуємося з цією точкою зору тільки в широкому розумінні. У вузькому розумінні, на наш погляд, реформа відрізняється від трансформації своєю спрямованістю й тим, що реформа спрямована на досягнення мети. Трансформація ж може являти собою некеровану зміну середовища. Як зазначає у цьому взаємозв’язку В. М. Христенко, реформа означає, що “зміни носять послідовний характер, здійснюються поетапно і поступально” [14, с. 2]. Зміна є

природним процесом, трансформація та реформа передбачають, що це осмислений процес, до якого певний суб'єкт докладає зусиль, аби досягти мети. Цитуємо І. В. Іванюк: "Зміна – це природний і постійний процес. Інновація та реформа – це процеси заплановані та керовані... Реформа – це політичний процес, який має охоплювати всю систему освіти та впливати на владні відносини" [5, с. 72].

Таблиця 1

Конструктивні елементи значення слів, що вживаються в галузі освітніх змін (власна розробка)*

Конструктивні елементи значення (семи)	Реформа	Зміна	Модернізація	Трансформація	Конвергенція	Інновація
1. Суттєвість	+	+;-	-	+	-	+;-
2. Умисність, цілеспрямованість	+	-	+	+;-	+	+
3. Запланована результативність, результатом є "поліпшення"	+	-	+	+	+	+
4. Бере початок від виконавчої влади, політичний процес	+	-	+;-	+;-	+	-
5. Комплексність	+	+;-	-	+;-	+	-
6. Макрорівень	+	+;-	+;-	+;-	+	-
7. Мікрорівень	-	+;-	+;-	+;-	-	+

*** Умовні позначення:**

- + – є конструктивним елементом значення поняття;
- – не є конструктивним елементом значення поняття;
- +;- – не можна однозначно визначити, може як бути конструктивним елементом значення поняття, так і ні.

Реформа передбачає заплановану результативність. Реформа – це "істотна зміна, метою якої є "поліпшення" [6, с. 69]. Зміни відбуваються не завжди на краще. "Зміни не завжди відбуваються на краще, і це, звичайно, не панацея від усіх проблем вищої освіти" [16, с. 8]. Реформа ж, на відміну від зміни, це намір, умисна дія, яка, як очікується, буде мати позитивні результати, що призведуть до підвищення ефективності. Терміни "модернізація" та "трансформація" також несуть в собі семантично певне очікування позитивного результату.

Ще одним важливим моментом реформи є те, що реформа вищої освіти передбачає нормативне регулювання процесу свого здійснення. Тобто ідей і теорій реформа повинна бути переведена у закони та нормативні акти. В іншому разі не може йтися про реформу, а тільки про ідею. Чи завжди реформа це політичний процес? Так. Вважаємо, що поняття "реформа" включає в себе певний відтінок політики. Жодне зі слів-синонімів не несе, на наш погляд, такого політичного забарвлення, як реформа.

Як справедливо зазначає А. Василюк, на відміну від інших згадуваних вище понять, "реформа" характеризується узаконеністю перетворювальних нововведень (легітимністю), що одночасно є чи й не найважливішою її ознакою та умовою цивілізованого проведення реформ" [2, с. 77]. Визначення "реформа" передбачає "зміни у системі вищої освіти, пов'язані з конкретним урядом чи регіональною політикою, підкреслюючи важливість розуміння нормативної бази (*the official basis*) для таких змін до розгляду їх наслідків на практиці" [19, с. 19]. "Реформа, – стверджує Л. Ф. Камінська, – є результатом дій певних суб'єктів перетворень, пов'язана з прогресивними змінами в суспільстві та має еволюційний характер розвитку. Її ознаками виступають: форма, результат, інформованість населення, рушійні сили,

рівень соціальної реальності” [6, с. 22–23]. Слідом йдуть модернізація та трансформація, які також тягнуть до “примусовості”, руху “згори – вниз”, що зумовлює заполітизованість. Натомість, зміна та інновація дуже мало пов’язані із твердою ієрархією.

На думку Л. Ф. Камінської, з якою ми погоджуємося, “під реформою освіти ми розуміємо такий напрямок діяльності, який націлений на перетворення всієї системи освіти та виховання чи основних її структурних елементів. Маються на увазі такі перетворення, які носять глобальний чи загальнодержавний характер” [6, с. 66]. Однак іноді реформа “може охоплювати як певні конкретні аспекти, наприклад, такі як фінансування, або всі аспекти вищої освіти” [19, с. 16]. Але семантично, на нашу думку, реформа означає “комплексність”. Поняття “зміна” саме по собі не передбачає комплексності. Щоб зміна означала комплексність, її слід використати з певним прикметником, наприклад, “глобальна зміна”, “докорінна зміна”.

Трансформація, як зазначають деякі автори, також “є системним або комплексним процесом перебудови” [2, с. 77]. Трансформація “відбувається одночасно в економічній, політичній та соціально-психологічній сферах суспільства” [9, с. 2]. Таким чином, трансформація передбачає, що зміни відбуваються як у освітній системі, так і в політичній та економічній. Водночас трансформація семантично передбачає перехід. Наприклад, трансформація від командно-адміністративної системи до ринкової.

Нарешті, реформа передбачає розгортання змін на макрорівні. Реформа – це “зміни, що ініціюються “згори”, на політичному рівні” [15, с. 28], на противагу “інновації” як зміни, що “ініціюється знизу” [15, с. 28].

Таким чином, аналіз літературних джерел довів, що реформа – поняття, яке найчастіше використовується для позначення змін в системі освіти. Водночас “реформа” є другим за охопленням поняттям після “зміна”. “Зміна” є найбільш широким поняттям. Реформа – це зміна, що має певні характеристики, розглянуті нами вище. Решта термінів, тут ми можемо стверджувати, є різновидами реформ. “Інші терміни, – цитуємо А. В. Василюк, – використовують для позначень реформ різного ступеня глибини: удосконалення, оновлення, модернізація, трансформація” [2, с. 77].

Необхідно визначити, що “у залежності від того, яких саме соціальних інститутів торкається реконструкція, виділяють економічні, культурні, політичні, освітні реформи” [6, с. 27]. Таким чином, до загального поняття “реформа” можуть бути відгалуження. В контексті нашого дослідження нас цікавлять два терміни “освітня реформа” та “реформа вищої освіти”. Наше розуміння співвідношення між зазначеними поняттями наведено на рис. 2.

Рис. 2. Співвідношення понять “реформа”, “освітня реформа” та “реформа вищої освіти” (розробка автора)

Таким чином, “реформа” являє собою найбільш загальне поняття, до якого включаються і “освітня реформа”, і “реформа вищої освіти”.

Освітня реформа є, в свою чергу, більш широким поняттям, ніж реформа вищої освіти. Щоб розрізнити “освітню реформу” та “реформу вищої освіти”, пропонуємо використати Міжнародний стандарт класифікації освіти (МСКО) (*The International Standard Classification of Education (ISCED)*) [18]. Імплікація понять

“освітня реформа” та “реформа вищої освіти” в масштабах рівнів освіти МСКО наведено на рис. 3.

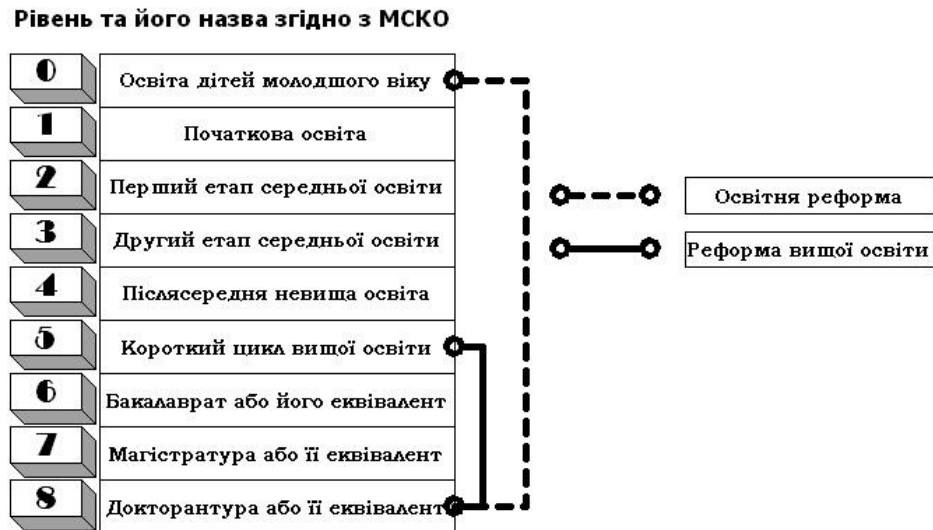

Рис. 3. Імплікація понять “освітня реформа” та “реформа вищої освіти” в масштабах рівнів освіти МСКО (розробка автора)

Вважаємо, що “освітньою реформою” можна називати будь-яку зміну, яка відповідає всім конструктивним елементам значення слова “реформа” (наведеним у табл. 1) і зміст якої стосується будь-якої освітньої діяльності, тобто відповідає будь-якому із рівнів МСКО. “Реформа вищої освіти” має всі елементи, що належать і “освітній реформі”, однак стосується тільки 5, 6, 7 та 8 рівнів МСКО.

Вважаємо також за доцільне ввести нове поняття “обсяг реформи”. Обсяг реформи – різниця між сучасним і бажаним станом (рис. 4).

Рис. 4. Графічне зображення пропонуваного терміна “обсяг реформи” (власна розробка)

Як правило, реформа передбачає, що є показники цільові, які передбачають одиниці виміру, тому обсяг реформи можна виміряти у цих показниках. Для прикладу, згідно зі звітом Бредлі, в межах реформи Бредлі у вищій освіті Австралії кількість осіб, що мають диплом бакалавра, планують збільшити до 40 %, на сьогодні цей показник становить 29 %. Звідси можна зробити висновок, що обсяг реформи становить 11 %. На цьому ж прикладі можна сказати, що це становить збільшення на 27 % ($=11/40 \cdot 100$). Діленням цього показника на кількість очікуваних років здійснення реформи ми отримаємо темп реформ – ще одне поняття, яке ми пропонуємо використовувати. Для прикладу реформа Бредлі передбачає часові межі до 2020 року, тобто темп реформи становитиме 2,45 % ($27/11$ років) за рік.

Висновки. Таким чином, конструктивними елементами значення терміна “реформа” у його взаємозв’язку із поняттями “зміна”, “модернізація”, “трансформація”, “конвергенція” є суттєвість, умисність, цілеспрямованість, запланована результативність, результатом має бути “поліпшення”, те, що реформа бере початок від виконавчої влади, реформа є результатом політичного процесу, комплексність, здійснення, як правило, на макрорівні. “Реформа” являє собою найбільш загальне поняття, до якого включаються і “освітня реформа”, і “реформа вищої освіти”. Освітня реформа є, в свою чергу, більш широким поняттям, ніж реформа вищої

освіти. Щоб розрізняти “освітню реформу” та “реформу вищої освіти”, пропонуємо використати Міжнародний стандарт класифікації освіти (МСКО). Вважаємо, що “освітньою реформою” можна називати будь-яку зміну, яка відповідає всім конструктивним елементам значення слова “реформа”, наведеним нижче і зміст якої стосується будь-якої освітньої діяльності, тобто відповідає будь-якому із рівнів МСКО. “Реформа вищої освіти” має всі елементи, що належать і “освітній реформі”, однак стосується тільки 5, 6, 7 та 8 рівнів МСКО. Вважаємо також за доцільне ввести нове поняття “обсяг реформи”. Як правило, реформа передбачає, що є показники цільові, які передбачають одиниці виміру, тому обсяг реформи можна виміряти у цих показниках. Обсяг реформи – це різниця між сучасним і бажаним станом. Темпом реформи пропонуємо вважати середньорічний обсяг досягнення цільового показника.

Література

1. Автенюк О. А. Державно-правові проблеми реформування системи управління вищою освітою: зміст і способи їх розв'язання / О. А. Автенюк // Наукові праці МАУП. – 2011. – Вип. 1 (28). – С. 54–58.
2. Василюк А. Проблеми аналізу освітніх реформ / А. Василюк // Вища шк. – 2009. – № 9. – С. 76–82.
3. Василюк А. Теоретико-методологічні підходи до аналізу освітніх реформ / А. Василюк // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2011. – № 5. – С. 7–9.
4. Зуєв В. Криза освіти: український контекст / В. Зуєв, В. Зуєва // Вища освіта України. – 2010. – № 2. – С. 7–13.
5. Іванюк І. В. Освітня політика : навч. посіб. / Ірина Володимирівна Іванюк. – К. : Таксон, 2006. – 226 с.
6. Камінська Л. Ф. Соціальна зумовленість та механізм впровадження освітніх реформ : дис. ... канд. філософ. наук : спец. 22.00.04 / Камінська Л. Ф. ; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 172 с.
7. Ляшенко Л. М. Реформування професійної освіти в Фінляндії в умовах глобалізаційних процесів : дис. ... кан-та пед. наук : спец. 13.00.04 / Інститут вищої освіти Академії педагогічних наук України / Ляшенко Л. М. – К., 2003. – 163 с.
8. Междисциплинарный научный семинар “развитие образования на пути становления экономики знаний” : материалы дискуссии // Вестник Московского университета. Серия 6 “Экономика”. – 2008. – № 5. – С. 86–114.
9. Пономаренко В. М. Політика освітніх реформ в Україні [Електронний ресурс] / В. М. Пономаренко // Гілея: науковий вісник. – 2010. – Вип. 32. Наукова періодика України. – Режим доступу:
http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_32/Gileya32/F11_doc.pdf. – Назва з екрана. – Останній доступ: 2013 р.
10. Постричаг Н. О. Структурна організація вищої освіти в Королівстві Іспанія [Електронний ресурс] / Н. О. Постричаг // Педагогічна теорія і практика : збірник наукових праць. – 2011. – № 2. // Наукова періодика України. – Режим доступу:
http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkmu/2011_2/Postrigash.pdf. – Назва з екрана. Останній доступ: 2013 р.
11. Сбруєва А. А. Тенденції реформування середньої освіти розвинених англomовних країн в контексті глобалізації (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.) : монографія / А. А. Сбруєва. – Суми : ВАТ “Сумська обласна друкарня” ; Видавництво “Козацький вал”, 2004. – 500 с.
12. Словник іншомовних слів / уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К. : Наукова думка, 2000. – 680 с.
13. Сучасний словник-мінімум іншомовних слів: близько 6 тис. слів / К. : Довіра, 1999. – 367 с.
14. Христенко В. М. Системні реформи в ракурсі політичної думки / В. М. Христенко // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2010. – № 41 [Електронний ресурс] (Наукова періодика України). – Режим доступу:
http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_41/Gileya41/P12_doc.pdf. – Назва з екрана. – Останній доступ: 2013 р.
15. Шихненко Катерина. Розвиток теорії освітніх змін в англomовних країнах / Катерина Шихненко // Порівняльно-педагогічні студії. – 2011. – № 2 (8). – С. 26–32.
16. Adrianna J. Kezar. Understanding and Facilitating Organizational Change in the 21st Century: Recent Research and Conceptualizations ASHE-ERIC Higher Education Report

Volume 28, Number 4 [Електронний ресурс] / J. Kezar Adrianna // John Carroll University. – Режим доступу:

WWW.URL:<http://www.jcu.edu/academic/planassess/planning/files/Planning%20articles/organizational%20change.pdf>. – Назва з екрана. – Останній доступ: 2013 р.

17. Kola Babarinde. Philosophical Foundations of Reform in Higher Education [Електронний ресурс] / Babarinde Kola // The Higher Education Research and Policy Network. – Режим доступу:

WWW.URL:http://www.herp-net.org/REFORMING_HIGHER_EDUCATION_IN_AFRICA/FOREWORD.pdf. – Назва з екрана. – Останній доступ: 2013 р.

18. Revision Of The International Standard Classification Of Education (ISCED) [Електронний ресурс] // The UNESCO Institute for Statistics. – Режим доступу:

WWW.URL:http://www.uis.unesco.org/Education/Documents/_UNESCO_GC_36C-19_ISCED_EN.pdf. – Назва з екрана. – Останній доступ: 2013 р.

19. Two Decades of Reform in Higher Education in Europe: 1980 onwards. Eurydice Studies. Eurydice. The Information Network on Education in Europe [Електронний ресурс] // The Department of Computer Science at the University of Crete. – Режим доступу:

WWW.URL:<http://www.csd.uoc.gr/~tziritas/16/009EN.pdf>. – Назва з екрана. – Останній доступ: 2013 р.

20. Wing-Wah Law Translating Globalization and Democratization into Local Policy: Educational Reform in Hong Kong and Taiwan // International Review of Education / Internationale Zeitschrift für Erziehungswissenschaft / Revue Internationale de l'Education. – 2004. – Vol. 50, No. 5/6 (Nov.). – P. 497–524.

21. Yitzhak Reiter. Higher Education and Sociopolitical Transformation in Jordan / Reiter Yitzhak // British Journal of Middle Eastern Studies. – 2002. – Vol. 29, No. 2 (Nov.). – P. 137–164.